

ЕТНОЛІНГВІСТИКА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ Є. БАРТМІНСЬКОГО

У статті критично аналізуються погляди на предмет і завдання етнолінгвістики відомого польського лінгвіста і фольклориста Єжі Бартмінського. Автор наголошує на необхідності враховувати в етнолінгвістичних дослідженнях суверенність фольклору як виду духовної діяльності та не змішувати як об'єкти дослідження діалекти та літературну мову.

The looks for the purpose and tasks of the ethnolinguistics known Polish linguist and specialist in folk-lore Jerzy Bartmiński are critically analysed in the article. An author marks a necessity to take into account in ethnolinguistic researches sovereign of folk-lore as type of spiritual activity and not mix up dialects and literary language as the object of research.

Складний процес становлення української етнолінгвістики (або лінгвофольклористики, що їх в Україні часто ототожнюють) іде з неминучими в даній ситуації «пробуксовуваннями» та «зривами», що довелося демонструвати й авторові цих рядків¹. Це природні труднощі росту молодого наукової дисципліни, і одна з головних причин тут – неувага українських дослідників до теоретичних засад своїх спостережень. Саме тому дуже корисно озирнутися навколо і спробувати розібратися з тим, як йдуть справи в подібних наукових дисциплінах на межі лінгвістики й фольклористики в наших найближчих сусідів, які так само досить болісно переживають відхід від старих, вітчизняних або імпортованих із Москви, концепцій та європеїзацію (а то й американізацію) гуманітарної науки. У пропонованій статті це завдання поставлене стосовно теоретичного доробку Єжі Бартмінського, провідного на даний момент представника етнолінгвістики в Польщі².

Велика популярність у слов'янському науковому світі цього професора, керівника семінару з етнолінгвістики при Люблінському університеті імені Марії Складовської-Кюрі, прогресивного суспільного діяча сучасної Польщі, інтернованого за діяльність у Солідарності 1981 року, не заважатиме нам спробувати об'єктивно проаналізувати, по-перше особливості його індивідуального

розуміння предмету й завдань етнолінгвістики, а по-друге, виявити певні протиріччя між теоретичними засадами й конкретикою наукової діяльності дослідника. Ми не будемо тут розглядати теоретичні основи ініційованого Є. Бартмінським "Словника народних стереотипів і символів"³, а також розроблену ним концепцію "стереотипу"⁴.

Почнемо з аналізу праці Є. Бартмінського "Чим займається етнолінгвістика?" (1986). Вчений починає з визначення етнолінгвістики як "лінгвістики, що займається вивченням зв'язків між мовою і культурою", зазначаючи, що те ж розуміння та його "підкреслено гуманітарну орієнтацію" передає "синонімічний (? – Ю.Д.-Р.) термін *антропологічна лінгвістика*. Етнолінгвістика намагається описати мову не лише як засіб комунікації в суспільстві, але також як одну із складових культури"⁵. Уявлення про особливу функцію, що її виконує при цьому мова, дослідник виводить із такого твердження Е. Бенвеніста: "Мова є інтерпретантом усіх семіотичних систем. Жодна інша система не володіє відповідною «мовою», за допомогою якої могла би створювати свої категорії («самокатегоризуватися») і самоінтерпретуватися у відповідності зі своїми семіотичними відзнаками, у той час як мова в принципі може категоризувати та інтерпретувати все, включаючи саму себе"⁶.

Далі Є. Бартмінський ніби сам озвучує те враження, що після прочитання реферованого абзацу його статті неминуче спадає на думку українському гуманітарієві: "Тому, на відміну від так званої етнографії мови або від етнографо-мовних досліджень, етнолінгвістика, безперечно, виводить на перший план мову". Із наступного твердження можна зрозуміти, що мова виступає як засіб пізнання етносу: "Вірування, звичаї, культура – все це може бути прочитано або пізнано через мову". Але Є. Бартмінський тут же рішуче ставить крапку над і: "Водночас етнолінгвістика, що вивчає мову в її соціально фіксованій структурі і в її конкретних комунікативних вживаннях (актах мовлення), намагається видобути з неї те, що характеризує мову як складову частину культури, її аспект, її стихію та «повітря»" (*курсив мій* – Ю. Д.-Р.). Таким чином, саме мова виступає в етнолінгвістичній концепції польського вченого об'єктом дослідження. Але ж ні з наведених автором власних думок, ані з констатації Е. Бенвеністом універсальної семіотичної функції мови аж ніяк не випливає, що досі йшлося про предмет та завдання саме етнолінгвістики. Адже вивчення "мови в її соціально

фіксованій структурі" є, як відомо, одним із завдань соціолінгвістики, ідеї якої були адаптовані французьким функціоналізмом, семіотичні аспекти якого й розробляв процитований польським вченим Е. Бенвеніст. Про "так звану етнографію мови або етнографо-мовні дослідження" сказано чи не в несхвальному контексті, а про етнос або (крий Боже!) фольклор як об'єкт дослідження і не йдеться. А йдеться про "культуру", що є поняттям ширшим, і такому об'єктові вивчення краще відповідає термін, із погляду Є. Бартмінського, синонімічний до його розуміння етнолінгвістики, а саме "антропологічна лінгвістика".

Щойно сказане ніби підтверджує й сам дослідник, підсумовуючи теоретичну частину своєї статті 1986 року: "Етнолінгвістика намагається, йдучи від мови, прийти до людини, до її способів розуміння світу"⁷. Чим це не завдання для "антропологічної лінгвістики"?

Тому не викликає подиву, що за кілька років Є. Бартмінський змушений був виступити з новим теоретичним обґрунтуванням своєї позиції. Це було зроблено в доповіді "Деякі дискусійні проблеми етнолінгвістики", зробленій у Мінську 2000 р. на Міжнародній науковій конференції "Мова і культура. Проблеми сучасної етнолінгвістики". Тепер він стверджує, зокрема: "Етнолінгвістика є напрямом у мовознавстві, а не міждисциплінарною галуззю; етнолінгвістика тісніше контактує з етнонаукою (антропологією культури, когнітивістикою), ніж з етнографією (етнологією)"⁸. Положення про "етнонауку", протиставлену "етнографії (етнології)", може тільки здивувати українського читача. Проте далі в тексті доповіді Є. Бартмінський пояснює цей казус таким чином, що "елемент *етно-* в назві етнолінгвістика може бути інтерпретований двояко". Коли в назвах "*етнографія* і *етнологія* 'наука про народ', *етномузикологія* 'музикологія, що займається народною музикою', *етноархеологія* 'етнографічна археологія', *етнопсихологія*, *етносоціологія* або *етнопоетика*, *етносемантика*", на думку польського вченого, "*етнос* розуміється **предметно**, як **об'єкт** інтересів відповідної наукової дисципліни", то в цій трактовці етнолінгвістика "може розумітися, як лінгвістика, що займається вивчення мовлення певних етнічних спільностей (етносів) (уточнімо: мовлення в одному з його аспектів, а саме у її відношенні до культури), тобто як дисципліна, тісно пов'язана з діалектологією, фольклористикою та етнографією"⁹. Як бачимо, і в цьому випадку,

етнолінгвістика розглядається як "лінгвістика" (точніше сказати, лінгвістична дисципліна), вона займається мовленням етносів, що має стосунок до культури, із фольклористикою вона лише пов'язана як з однією з народознавчих дисциплін.

Проте сам Є. Бартмінський приймає інше розуміння терміна, що виникає, "коли ми ставимо його у ряд з такими назвами, як *етнонаука* (англ. *ethnoscience*), *етноботаніка*, *етнофілософія*, *етноісторія/народна історія* (англ. *folk history*; вивчення того, як суспільство сприймає свою історію, як її концептулізує), *етномедицина*". На думку дослідника, "всі ці науки (? – Ю. Д.-Р.) спираються на *етнометодологію*, що досліджує повсякденні (масові, повсякчасні, польск. *potoczne*) мислення і свідомість. У цих назвах *ethno* – розуміється **с у б ' є к т н о** і означає, першою чергою, певну соціальну і/або національну групу як творця і носія певної галузі знань і певної культурної системи. Відповідні наукові дисципліни виконують «суб'єктну реконструкцію», намагаючись дивитися на світ очима носія мовного колективу, що вивчається". Саме таке розуміння етнолінгвістики, начебто, "відкриває шлях до вивчення менталітету носіїв даної мови і культури, що є основним завданням етнолінгвістики" ¹⁰. Відразу зауважимо, що важко зрозуміти, навіщо протиставляти об'єктивне вивчення певних об'єктів дослідження реконструкції суб'єктивного сприймання їх їхніми носіями, адже такі методологічні підходи звичайно мають доповнювати один одного ¹¹.

В останній наведеній цитаті нашу увагу привертають слова "даної мови". Чи не помилка тут? Оскільки в кожній національній групі носії фольклору (ширше – традиційної усної культури) користуються не однією якоюсь "мовою", а діалектами як конкретними різновидами народної мови. Але насправді помилки тут немає. Адже ще на початку статті Є. Бартмінський постулює: "Етнолінгвістика, що вивчає зв'язки мови і культури, не обмежується лише діалектами і народною традицією, вона охоплює також усі різновиди загальнонародної мови, у тому числі наддіалект – літературну мову в усьому її історичному і сучасному багатстві (різновиди, стилі, мовленнєві жанри)".

Далі автор подає й аргументацію. Перший аргумент зводиться до того, що без такого "розширення об'єкта етнолінгвістичних досліджень" не можна здійснити "завдання реконструкції народної картини світу і людини (завдання, котре у Любліні вирішується у формі "Словника народних стереотипів і символів)". Аргумент цей

не може бути прийнятій, бо й назване завдання і задум згаданого словника виникли якраз на основі викладених теоретичних положень. Подібне "логічне коло" виникає й тоді, коли Є. Бартмінський викладає такий аргумент: "з погляду основної етнолінгвістичної проблематики, тобто взаємозв'язку мови і культури (в її соціальному, етнічному, національному і особистістному вимірах) немає істотних відмін між діалектним і загальнонародним (як просторічним, так і літературним) різновидами мови, як немає істотних відмін між народною і «високою» поезією". Принагідно зауважимо, за останньої умови навряд чи можна отримати достовірні результати навіть за методикою автора.

Не має стосунку до справи й такий аргумент, як нагадування, що "діалектний і загальнонародний різновиди національної мови не ізольовані один від одного, а, навпаки, протягом десятиріч і навіть століть – з часу виникнення літературної мови (що в Польщі відбулося в XIV–XVI ст.) – вони, незважаючи на відміни, постійно переплітаються і досі впливають один на одного...". Цікаво все ж таки, що це за "загальнонародний різновид національної мови" до появи літературної мови? І хіба певна інтерференція між літературною мовою та діалектами може диктувати методику спільного, без урахування кардинальних відмін, їх вивчення? Тож не можна погодитися і з висновком: "Тому не можна визнати обґрунтованим обмеження етнолінгвістичних досліджень вивченням фольклору і діалекту (діалектів? – *Ю. Д.-Р.*) і відношення до них як до галузі (єдиної? – *Ю. Д.-Р.*), якісно відмінної від досліджень загальнонародної мови і національної культури...". Насправді ж, пропозиції Є. Бартмінського ведуть до нівелювання істотних різниць між мовою фольклору і мовою літературною, а звідти до викривлення отриманих у дослідженні результатів. Нарешті, автор вказує: «Не є випадковим, що Ю. Кшижановський у своєму зібранні пареміології поєднує літературні та обласні (селянські) прислів'я та приказки». Це, як побачимо, справді має свої причини, але з погляду наукових вимог світової фольклористики є серйозною помилкою видатного польського фольклориста.

Зводячи наші сумніви разом, запитаймо себе, а чи не в тому справа, що започатковану ним самим "антропологічну лінгвістику" Є. Бартмінський зі скромності називає етнолінгвістикою (старий термін, за яким в інших країнах закріплено більш відповідний його внутрішній формі зміст ¹²)? Насправді ж ситуація складніша. Хоч би

й тому, що в конкретних своїх дослідженнях польський вчений тяжіє все ж таки до старомодної лінгвофольклористики, якій віддав данину в молоді роки. Але ж і в тих його ранніх працях було вже закладено тенденції, що привели Є. Бартмінського згодом до кардинального реформування етнолінгвістики. Придивимося з цієї позиції до його статті "«Ясь коней поїв»: Спостереження над стилем народної любовної поезії" (1974). Середня частина містить блискучі лінгвофольклористичні спостереження, а от вступ і висновок – теоретизування, що не можуть задовольнити. Ознайомившись із вступом, переконуємося, що для майбутнього укладача найкращого збірника польських колядок¹⁴ народні пісні про кохання нецінні самі по собі, не мають іманентної непересічної цінності – незалежно від того, як їх оцінювали польські романтики або ж "радіо й телебачення" та власники електрогітар.

У закінченні ж читаємо: "По-перше, топіка любовної поезії сягає своїми коренями до розмовної мови. Наприклад, *golębek, goląbka* – цілком природні для польської мови визначення милих, близьких, дорогих людей (пор. рос. *голубчик, голубушка*)". Таке враження, ніби для автора не має значення, що пісня має свою історію, що хай ця історія не така давня, але ж топіка її походить не з сучасної «розмовної мови», а з давніх мовних пластів, що мали сакральну та міфологічну забарвленість. Далі: "І друге. Варто було би обережніше користуватися поняттям формального паралелізму як беззмістовного зіставлення"¹⁵. Подається посилання на оглядову працю К. Мошинського (1939), а потім на прикладі пісні із збірника О. Кольберга показано, що між двома частинами паралелізму можна вбачати й асоціативний зв'язок. Але ж це питання давно було розв'язане О. М. Веселовським в класичній праці "Психологічний паралелізм і його форми у відбиттях поетичного стилю" (1898)¹⁶, після якої зауваження на кшталт зроблених тут Є. Бартмінським, звучать наївно.

Узагалі ж певні теоретичні прорахунки та помилки Є. Бартмінського мають певні об'єктивні витоки. Польська фольклористика до останніх десятиріч ХХ ст. хворіла на атеоретизм, а власне проблемами лінгвофольклористики польські вчені зацікавилися дуже пізно. Фундаментальний "Словник польського фольклору" (1965) красномовно репрезентує становище вивчення мови фольклору в ті часи, коли Є. Бартмінський починав свою наукову кар'єру. Зовсім немає статей "Етнолінгвістика",

"Лінгвофольклористика" та навіть "Мова фольклору". Натомість надруковано статтю "Gwara", що належить головному редакторові видання найавторитетнішому тоді польському фольклористові Ю. Кшижановському. Він починає з дефініції: "**GWARA** (гр. *dialektos*, рос. *говор*, чеськ. *pařeči*)" – що інакше називається наріччям (*narzeczem*), мова класу або суспільної групи, яка має свої граматичні особливості в галузі фонетики, морфології, словесного складу та іноді синтаксичні. Поруч із суспільним поділом на *gwagy* народні, міщанські, шляхетські, світські існували завжди територіальні розрізнення, тож південні *gwagy* звичайно відрізняються від північних, західні від східних, хоч розмовляє ними той самий клас, наприклад селяни"¹⁷. Таким чином, до достатньо аморфного розуміння *gwagy* потрапляють як професійні жаргони, так і діалекти. Ю. Кшижановський зазначає, що "сільську мову" лише романтики почали використовувати "як засіб поетичної експресії. Щоправда, привілей той стосувався майже виключно мов білоруської та української, що трактувалися як польські *gwagy*..." Але з часом прийшло усвідомлення існування "*gwag* мазовецьких і малопольських, великопольських і шляських". Проте фольклористи-записувачі, аж до О. Кольберга включно, "недооцінювали мовної шати записаних текстів і *gwagy* замінювали на літературну мову, навіть коли знали її краще, ніж цю останню"¹⁸. Сучасна ж діалектологія почала розвиватися в Польщі лише в 20 р. XX ст.

Таким чином, коли існування антропологічної лінгвістики, хай під вивіскою етнолінгвістики, має всі права на існування, слід рішуче заперечити пропонуване Є. Бартмінським розчинення фольклору в культурі взагалі, а діалектів як мовної оболонки традиційного словесного фольклору – в "загальнонародній мові". Традиційна ж лінгвофольклористика має продовжувати досліджувати свій об'єкт – мову фольклору як виду духовної діяльності, втрата суверенності якого загрожувє втратами в національній культурі.

¹ Див.: Дядищева-Росовецька Ю.Б. Фольклор. Мова. Поетична мова. – К., 2005. – С. 39–41, 105–116; ² Див. видання до ювілею Є. Бартмінського: *W zwierciadlie języka i kultury*. – Lublin, 1999; ³ Юдин О.В. Етнолінгвістичний словник польської народної культури // Народознавчі зошити. – Л., 1997. – Зошит 6 (18). – С. 400–403. ⁴ *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne* / Red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński. – Język i kultura. – Wrocław, 1998. – Т. 12; ⁵ Bartmiński J. *Czym zajmuje się etnolingwistyka?* // *Akcent*. – 1986. – № 26. –

S. 16; ⁶Op. cit. – S. 16–17; ⁷Op. cit. – S. 17; ⁸Бартминські Е. Некоторые спорные проблемы этнолингвистики // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики. Мат-лы Междунар. научн. конф. – Минск, 2001. – С. 16; ⁹Там само. – С. 17; ¹⁰Там само. – С. 18; ¹¹Див., наприклад: Росовецький С. Про естетичне дослідження пам'яток давніх східнослов'янських літератур // Рад. літературознавство. – 1978. – № 2. – С. 15–26; ¹²Див., зокрема: Толстая С. М. Московская школа этнолингвистики // Opera Slavica. Slavistické rozhledy. – 2002. – Roč XII. – Č. 2. – S. 1–9; Там само. Фольклор и этнолингвистика // Первый российский конгресс фольклористов. Сб. докладов. – М., 2005. – Т. 1. – С. 123–130; ¹³Bartmiński J. Jaś koniki poil. Uwagi o stylu erotyku ludowego // Teksty. Teorija literacka. Krytyka. Interpretacje. – 1974. – 2. – S. 23; ¹⁴Polskie koledy ludowe. Antologia / Zebrał... Jerzy Bartmiński. – Kraków, 2002; ¹⁵Bartmiński J. Jaś koniki poil. Uwagi o stylu erotyku ludowego. – S. 24; ¹⁶Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля // Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 2004. – С. 126–199; ¹⁷Krzyżanowski J. Gwara // Słownik folkloru polskiego. – Warszawa, 1965. – S. 132; ¹⁸Op. cit. – S. 133.

Н.М.Діденко, асп.

ВАРІАНТНІСТЬ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

У статті аналізується система форм наказового способу дієслова в староукраїнській мові першої половини XVII ст. на матеріалі різножанрових пам'яток.

In the article it is analyzed forms of the narrative mode of verb on the base of different style scripts of the Ancient Ukrainian Language of the first half of the XVII-th century.

Аналізу дієслова наказового способу в історії української літературної мови присвятили свої наукові доробки П.Бузук¹, П.Житецький², М.Жовтобрюх³, А.Ярещенко⁴, В.Русанівський⁵, І.Керницький⁶, С.Бевзенко⁷, І.Шевчук⁸; зокрема в діалектах української мови – Й.Дзендзелівський⁹, І.Матвіяс¹⁰; у сучасній українській літературній мові – Загнітко¹¹, І.Вихованець, К.Городенська¹² та інші.

Для характеристики мовної ситуації цього періоду особливо важливо прослідкувати закономірності вживання книжних і розмовних форм дієслова. Це визначається тим, що найбільшого